

ПІДЗЕМЕЛЛЯ БАШТИ КНЯЗІВ ЧОРТОРИЙСЬКИХ В ЛУЦЬКОМУ ОКОЛЬНОМУ ЗАМКУ (ПОПЕРЕДНЄ ПОВІДОМЛЕННЯ)

Стаття містить повідомлення про відкриття у 2020 році підземель Башти князів Чорторійських Луцького Окольного замку а також попередні результати їхніх досліджень.

Ключові слова: Луцький Окольний замок, Башта князів Чорторійських, архітектурно-археологічні дослідження, підземелля.

Система замкових укріплень середньовічного Луцька складалась з повністю мурованого Вишнього (Верхнього) замку та зведеного у комбінований спосіб замку Нижнього (Окольного), площею $\approx 5,5$ га.

На території Луцького Окольного протягом XVI ст. розташовувались двори луцької знаті, чотири православні храми, будівлі римо – католицької дієцезії та кафедральний костел Святої Трійці (Сайчук 1998, с. 38–58). За даними Ревізії 1545 року мурована частина Окольного замку починалась від контрфорсу Стирвої вежі і завершувалась у точці, звідки нині починається будівля римо-католицького кафедрального костелу Святих Петра і Павла. Далі, майже до самої Ворітної вежі Вишнього замку, йшла стіна дерев'яна. Вздовж траси мурованої частини Окольного розташовували чотири вежі: Жидичинського архімандрита, князів Четвертинських (яка на той час була іще не домурована), панів Свинських та князів Чорторійських. У паркані Окольного замку розташовувались чотири дерев'яні вежі: Ворітня, Перемильська, Пінська та Владик луцьких, котру зводили тоді «...від землі з фундаменту» (Литовська метрика 2005, с. 137–143). Луцький Окольний замок, зі сторони міста, був оточений ровом з водою, а загальна протяжність його стін сягала ≈ 760 м.

За повідомленням ревізора, обидва Луцькі замки найперше почав був мурувати Великий князь Любарт, а по ньому довершував князь Свидригайло, однак вони не змогли домурувати замку Окольного, тому його залишок і був «зароблений» деревом (Литовська метрика 2005, с. 131).

Наявний фрагмент південної стіни Луцького Окольного замку (інтегрований в будівлю кляштору Бригіток) складений із цегли форматом $\approx 27 \times 13,5 \times 8,5$ см, що використовувалась, як у часи княжіння в Луцьку Свидригайла Ольгердовича, так і в другій половині XV – початку XVI ст. Однак, вежа князів Чорторійських зведена в комбінований спосіб, оскільки технологія її мурування дуже близька, до тієї, яку ми спостерігаємо під час огляду Владичої вежі Луцького Вишнього замку. В обох випадках над фундаментами був закладений шар з погано випаленої крупногабаритної цегли, в той час як основний масив стін виконаний з малоформатної цегли високої якості. Тільки у вежі князів Чорторійський цегла дещо меншого розміру, аніж у Владичій. В її підмурівку будівельна кераміка має усереднений формат $28,0-28,5 \times 13,5-14,0 \times 6,0-6,5$ см, а в кладці стін: $25,0-27,0 \times 13,0-13,5 \times 8,0-8,5$ см. Тому побутує гіпотеза, що її фундаменти та підмурівок були закладені і виконані наприкінці XV – початку XVI ст., а основний масив стін зведений протягом першої половини XVI ст. (Кушпа 2019, с. 49–52, 106–108), оскільки уже 2 травня 1499 року для «оправи» Луцького замку було послано 750 робітників, і лише невелика частина із них з сокирами для теслярських робіт:

«3 Бел(ь)ска 150 чоловіковъ с топоры.

С Каменца 100 чоловіковъ.

3 Мел(ь)ника 50 чоловіковъ.

Съ Слонима а Здитова 200 чоловіковъ.

3 Волковыиска 100 чоловіковъ.

3 Дорогичина 150 чоловіковъ.» (Ати 2012, с. 399).

А мурували Окольний замок, очевидно, на луцькі митні кошти, адже не випадково орендар луцького мита у 1503 році звітував про придбання вапна і виробництва 31000 штук цегли за 200 коп грошей. Ще 215,5 коп грошей коштувало йому мурування замкових стін і накриття дахів (Довнар-Запольський 1900, с. 103–104).

Цілоком ймовірно, що пізніше була замінена на цегляну і стіна, яка йшла через Перекоп і прилягала до Ворітної вежі Вишнього замку. Це підтверджує інвентар 1660–1663 року, який фіксує, що «...мури довкола пригородку добрі, з'єднані з дитинцем, а брама в пригородку дерев'яна» (... «*mury wkoto tego przygodka dobre, do dziedzinca przytknione; brama w przygodku drewniana*») (Архив ЮЗР 1905, с. 64).

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

З появою далекобійної артилерії обидва луцькі замки (з середини XVI ст.) втрачають свою оборонну функцію і після Люблінської Унії 1569 року, фактично, перетворюються в політико-адміністративний центр, де зосереджуються адміністративно-судові установи Луцького повіту.

До початку XVII ст., поруч із вежею князів Чорторійських, знаходився пустий (невпорядкований) двір, приналежний у 1552 році князю Олександру Чорторійському (Архів ЮЗР 1886, с. 163). В 1610 році Юрій (Єжи) Іванович Чорторійський прийняв католицьку віру і віддав свій плац у Луцькому Окольному замку у володіння отців єзуїтів (Сайчук 1998, с. 43).

В Інвентарі 1618 року: «Про четверту башту сказано, що вона стояла на плаці й. м. князя на Клевани Чорторійського, а потім отці єзуїти, одержавши в дарунок цей плац, прибудували до нього стіну в напрямку до брами, що веде з окольного замку до міста, якої раніше тут не було. Отже, отці єзуїти примурували башту до новозведеного муру в костьольній стін» (Кравченко 1986, с. 25).

В наступному відомому Інвентарі (1622 року) ревізор зафіксував, що четверту вежу: «отці єзуїти будівництвом своїм зайняли й немалу частину новим муром і костьолом своїм аж до самої брами від міста замурували і башту свою змурували» (*«czwarto ojcowie iezuyci budowaniem swym zaięli y niemalo czesc murem nowym y kosciotem swym aż do samej bramy od miasta zamurowali y baszta swa zmurowali»*) (Кравченко 2010, с. 381).

Стіна з вапняку, котра прилягає до вежі, спочатку була завершена зубцями-мерлонами і мала дерев'яний бойовий хід, укладений на консолях, від якого дотепер збереглися лише гнізда для балок. Вежа мала два протилежні виходи на бойову галерею замкової стіни: один у північному, а другий у південному напрямку. Тепер цей (другий) вихід частково замуруваний і використовується, як звичайне оглядове вікно.

На планах міста Луцька XIX – початку XX століття іще можна побачити існуючі тоді ділянки мурів Окольного замку, до яких примикали монастирські комплекси Отців єзуїтів та Сестер бригіток.

На сьогодні від колишнього Окольного замку «у відносно чистому вигляді» збереглися лише башта Чорторійських та прясло стіни, що підходить до неї з південного боку. Башта вимурувана з цегли на вапняковому розчині, не тинькована, прямокутна в плані, триярусна, накрита чотирисхилим дахом з гонтовим покриттям. Перший і другий яруси перекриті циліндричними склепіннями. Початково башта мала перекриті лучковими перемичками бійниці, перетворені пізніше у вікна.

Вежа князів Чорторійських належить до оборонних споруд готичного періоду і з архітектурної точки зору є зразком фортифікаційного будівництва на Волині XIV (?) – XVI століть.

У 2020 році розпочато реконструкцію Оборонної вежі, яка відбувається в рамках реалізації проекту «Нове життя старого міста: ревіталізація пам'яток історико-культурної спадщини Луцька та Любліна», що впроваджується програмою «Україна-Польща-Білорусь 2014-2020».

Від травня 2020 року тут тривають наукові археологічні дослідження. Роботи проводяться спільними зусиллями Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України, Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку, Спілки археологів України та Волинського національного університету імені Лесі Українки на замовлення Луцької міської ради.

Зачисткою підлог у супутньому приміщенню Башти бувшому Колегіуму єзуїтів було встановлено наявність склепінчастого мурування, що беззаперечно свідчило про наявність під Баштою та Колегіумом невідомого підземного простору. Проведеними археологічними дослідженнями відкрито невідомі приміщення першого підземного поверху Башти Чорторійських, котрі виявилися з'єднані із невідомими до цього часу приміщеннями першого підземного поверху Колегіуму єзуїтів. Оскільки роботи по дослідженню підземель Колегіуму ще тривають, зупинимося на результатах дослідження Башти.

Підземелля (перший підземний поверх) Башти Чорторійських являє собою підпрямокутну у плані кімнату розмірами 3,0–3,13×4,13–4,15 м та глибиною від рівня збереженої склепінчастої стелі 3,22 м. Західна, напільна, стіна приміщення підземелля Башти комбіновано складена із цегли та кам'яних брил, інші стіни суцільно складені із цегли двох форматів: 28×13×9 см та 27×13×7 см. Ближче до північно-східного кута приміщення вимурувано дверний арковий проріз шириною в 1,0 м та висотою 2,09 м, котрий слугував переходом між підземеллями Башти і Колегіуму. Первісне склепіння перекриття підземель Башти збереглося лише частково на ділянці впритул до західної стіни, основний масив склепін'я був знищений влаштуванням бетонного похилого жолоба орієнтовно в міжвоєнний період. Весь об'єм підземелля Башти та супутнє йому приміщення підземель Колегіуму було засипано.

В ході розчистки нововідкритих підземель Башти було виявлено чимало знахідок. Зокрема це комплекс пізньобарокових керамічних декорів, фрагмент оригінальної фаянсової посудини із сигнатурою з зображенням герба Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії та підписами: «Real English Ora...», «manufactu...», «ENGLA...», різноманітні вироби зі скла, металів, кераміки та каменю від XVII до середини XX століть. Особливе місце серед знахідок займає мініатюрна посудинка, що виявлена під порогом дверей

між підземеллями Башти та Колегіуму. Посудинка являє собою майстерно сформований полив'яний глек із ручкою висотою 4,3 см, діаметром дна 2,3 см та діаметром по вінцю 3,5 см, повністю пропорційний відповідно звичних посудин. Видається, що виріб і залишили первісно цілим як заклад на початку будівництва Колегіуму єзуїтів у середині XVII ст., обставини виявлення знахідки та чітке датування роблять її еталонною для посуду цього періоду.

Наразі архітектурно-археологічні дослідження нововідкритих підземель тривають. Роботи продовжуються у підземних приміщеннях Колегіуму єзуїтів де відкрито ще 8 приміщень загальною площею близько 75 м². На сьогодні це найбільші археологічні відкриття на Волині з часів проголошення Україною Незалежності.

Література

- Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1(6). Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494–1506 гг. Шестая книга записей Литовской метрики | сост., коммент., вспом. указ.: М. Е. Бычкова (отв. сост.), О. И. Хоруженко, А. В. Виноградов; отв. ред. тома С. М. Каштанов. 2012. Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История.*
- Архив Юго-Западной России. Ч. VII, Т. I. 1886. Киев.*
- Архив Юго-Западной России. Ч. VII, т. III. 1905. Киев.*
- Довнар-Запольский, М. 1900. *Акты Литовко-Русского государства (1390–1529)*. Выпуск I. Москва.
- Кравченко, В. М. 2010. Інвентар Луцького замку і староства 1622 року. *Український археографічний щорічник*, 15, с. 367–383.
- Кравченко, В. М. 1986. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.). (Інвентар Луцького замку і староства 1618 року). *Архіви України*, 5, с. 19–26.
- Кушпа, М. 2019. *Луцьк в X – першій половині XVI ст.: короткий нарис з історії просторового розвитку міста*. Луцьк: КП ІАЦ «Волильєнергософт».
- Литовська метрика., Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року. 2005. Київ.*
- Сайчук, Б. Т. 1998. Реконструкція плану забудови Луцького Окольного замку на середину XVI ст. та її персоналіфікація. *Науково-інформаційний збірник «Старий Луцьк»*. Луцьк, с.

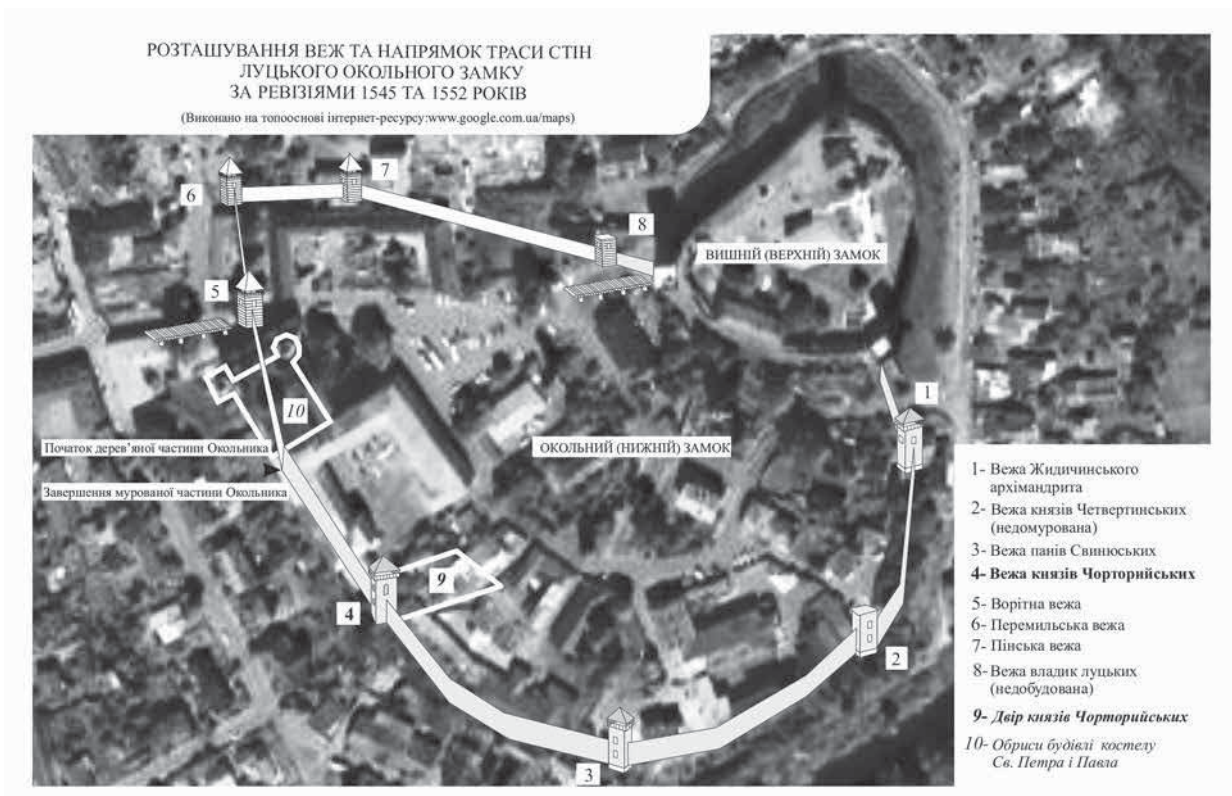
The article contains a report on the opening in 2020 of the dungeons of the Chartoryjski tower of the Lutsk Lower Castle and the preliminary results of their research. The system of castle fortifications of medieval Lutsk consisted of fully brick Upper Castle and built in combined method of the Lower castle, with an area about ≈ 5.5 ha.

The courts of the Lutsk nobility, four Orthodox churches, the buildings of the Roman Catholic diocese and the Cathedral of the Holy Trinity were located on the territory of Lutsk Lower Castle during the 16th century.

According to the Revision of 1545, the brick part of the Lower Castle began from the buttress of the Styr Tower and ended at the point where the building of the Roman Catholic Cathedral of Saints Peter and Paul now begins. Next, almost to the Gate Tower of the Upper Castle, was a wooden wall. Along the route of the brick part of Lower Castle there were four towers: Archimandrite of Zhydychyn, dukes of Chetvertynski (which at that time was not yet built), lords of Svynsky and dukes of Chortoryjski. There were four wooden towers in the fence of the Surrounding Castle: Vorotnya, Peremilska, Pinska and Vladyk Lutskykh.

Key words: *Lutsk Lower castle, Chartoryjski tower, architectural-archaeological research, dungeons.*

Додаток 1.

Фото 1. Матеріали археологічно-архітектурних досліджень Башти Чорторийських

Фото 2. Робочий момент дослідження Башти Чорторийських